

## ÖSSZEESKÜVÉS-ELMÉLET ÉS IRODALOM

Krúdy Gyula  
*A tiszaezlári Solymosi Eszter*

Az irodalom valóságtükröző szerepéről Arisztotelész óta folyik gondolkodás. A mimézis-elmélet hegemoniáját és az antikvitásból örökölt szerepeket (docere, delectare, utile) a századforduló irodalmának *l'art pour l'art* gondolata megtörni látszott, ám a romantikus alkotó és alkotás társadalmi vátesz-szerepét – mely elleni tiltakozásul az apolitikus parnasszisták elvonultak az elefántcsonttoronyba – a naturalizmus és a szocialista realizmus direkt valóság-alakító elgondolása újra, felfokozva, előtérbe hozta. Mára kétségtelennek látszik, hogy bármi legyen is a művészi alkotás témája, az mindig a létrehozója saját koráról is szól, s mint cseppben a tenger, az egyetemes emberi problémák is megjelennek benne. Jelen dolgozat egy valós történelmi esemény irodalmi feldolgozását vizsgálja azt követve nyomon a szöveg szoros olvasásával, valamint néhány antropológiai és szociálpszichológiai segédszövegre támaszkodva, hogy az emberi gondolkodás egyik sémája, az összeesküvés-elmélet milyen írói eszközök révén kérdőjeleződik meg a műben.

Krúdy Gyula (1878-1933) a gyermekkori emlékeiben élő nyírségi világot idézi fel az 1931-ben megjelent *A tiszaezlári Solymosi Eszter* című regényben. Az összeesküvés-elméletek szélsőséges formája és szomorú következménye, az 1883-as nyíregyházi vérvád-per rekonstruálásakor saját édesapjának, idősebb Krúdy Gyula ügyvédnek a memorandumára, a perbe fogott zsidókat védő Eötvös Károlynak *A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége* című emlékiratára és az eseményeket közvetítő – a regényhez viszonyítva ötven évvel korábbi – sajtóban megjelent tudósításokra épít. Személyes érintettségéről úgy ír a regény bevezetőjében, hogy rögtön egy jellegzetes nyírségi zsánerképet is felvázol.

„A nagyapám házán címer volt, fiókáit etető pelikán a címerben: ügyvéd volt a katonás magatartású öregúr, de ügyvédség helyett jobban szeretett politizálni. A Szabolcs megyei 1848/49-es honvédek elnöke és a függetlenségi párt vezére volt. Sokan megfordultak a házában a nevezetes férfiak közül, akik az eszlári vérvádat erősítették vagy tagadták. Néha olyan volt a háza, mint egy bírósági tárgyalás. Vagy volt gyűlés, ahol zsidók ellen vagy a zsidók mellett tartottak szónoklatokat. Ónody Géza, Verhovay Gyula, Csávolszky Lajos, Eötvös Károly, a nagy zsidóper mozgatói és védői gyakran megfordultak a lármás öregúr házában, akinek nagy tekintélye volt Nyíregyházán. Miután félig-meddig a nagyapám házában nevelkedtem: sok mindent hallottam és láttam gyerekekfejjel, gyerekszemmel.

Kihallgatták itt nemegyszer a vérvád főtanúját, aki a kulcslyukon látta az eszlári zsidótemplombani gyilkosságot, Scharf Móricot, aki tanítója, Orsovszky Gyula (az én tanítóm is ő volt) és Henter Antal megyei várnagy kíséretében jelent meg az urak előtt. Pulykatojásos képű, vereshajú falusi zsidógyerek volt Scharf Móric, amilyen minden faluban akad, ahol zsidók is laknak. Tizenkét-tizennégy éves forma lehetett. Kihallgatták, kikérdezték, de verést még a nagyapámtól se kapott soha, pedig hirtelenharagú, káromkodókedvű, kemény, katonás ember volt az öreg az unokáival szemközt.

– A német istenit! - mondta, és a legkedvesebb unokáját is meg-nadrágolta idősebb Krúdy Gyula. Mert haragjában mindenkit németnek szidott. Még a zsidót is. A németre haragudott leginkább e világon. A nagyapám házánál sok minden tudnivaló elhangzott az eszlári vérvádról. Ezeknek az emlékeit is megtalálja itt-ott az olvasó e feljegyzésekben.” (Krúdy MEK, 13)

A híres 19. századi per ma is megosztja az értelmezőket. A tiszaezlári vérvádat ismertető internetes szócikkek filoszemita változata racionális magyarázatot keres, a vádlottak ártatlanságát bizonyítja, koncepció s perről beszél, ám léteznek antiszemita, a vérvádat komolyan bizonygató, Krúdy regényét vehemensen támadó források is. Hogy még mindig agitatív erővel bírhat a vérvád, arra bizonyosságul elég a nemzeti ultrajobboldalon divatos sláger szövegére utalnunk: „sír Solymosi Eszter, tombol a gyűlölet.”

Andrei Oișteanu bukaresti antropológus *Evreul imaginar [A képzelt zsidó]* című, 2001-es imagológiai kötetében, melyben a kelet-európai zsidóságról alkotott kultúrtörténeti kép változásait követi nyomon, külön fejezetben tárgyalja a rituális gyermekgyilkosság vádját, és ebben részletezi a tiszaezlári pert is, újraközölve többek között a főbb szereplőkről készült 1883-as lipcsei sajtóillusztrációt. Olyan, román nemzeti vonatkozást is beleszó az eset ismertetésébe, amiről a magyar források nem tudnak. „Ebben az ítéletben döntő szerepe volt egy román orvosnak, az akkor 29 éves Victor Babeșnek, aki a holttest felboncolása után bebizonyította, hogy a testből nem folyhatott vér” (Oișteanu 2005: 351). Krúdynál szerepel egy sánta patikus, akinek az ésszerű érveit a tendenciózus nyomozást végző Vay György rendre figyelmen kívül hagyja és a tárgyaláson résztvevő, Belky nevű erdélyi orvos. Talán az ő figurája rejti a kolozsvári egyetem román tagozatának névadóját. „Külön asztaluk volt az orvosoknak a tárgyalóterem közepén, éppen úgy zöldposztóval volt borítva az asztal, mint a bíraké. Az asztalfőn a galambósz hajú Scheuthauer, mellette jobbról a kolozsvári egyetem küldöttje, Belky tanár úr - elegáns, barna, mint egy erdélyi mágnás -, balról Mihálkolics, a pápaszemes tudós, aki a legtürelmesebbnek látszik a tudósok között” (Krúdy MEK, 248).

## Az ellenség fölötté szükséges voltáról<sup>1</sup>

Krúdy regényének értelmezéséhez segítségül hívott művek elsősorban Reinhart Koselleck *Aszimmetrikus ellenfogalmak* (1997) valamint Umberto Eco *Ellenséget alkotni* és *A prágai temető című művei*. Eco egymással párhuzamosan, 2009-2012 között írta, és egymás után jelentette meg *Ellenséget alkotni* című kultúrkritikai esszéjét és a benne tárgyalt jelenség szépirodalmi transzpozícióját, utolsó előtti regényét, *A prágai temetőt*, a 19. századi antiszemitizmus és mindenféle összeesküvés-elmélet regényesített tárházát.

„Az összeesküvés-elméletek olyan diskurzusok, amelyek többnyire a világban észlelhető rossz kérdésére akarnak ésszerű választ találni valamilyen titok feltételezésével, amelyet bizonyos háttérben meghúzódó erőknél hatalmuk megőrzése céljából érdekükben áll elleplezni.” – olvashatjuk a jelen tanulmány létrejöttének okaként szolgáló konferencia felhívásában. A hétköznapi ember számára megfoghatatlan ellenség szükségességének gondolata összefüggésben áll a Reinhart Koselleck által aszimmetrikus ellenfogalomnak nevezett gondolati struktúrával, amely a „mi” és „ők” állandó, történelmi szembenállását tételezi: hellén/ barbár; keresztény/ pogány; Mensch/Unmensch, Übermensch/Untermensch. Az ellenfogalmak alkalmazása egyirányú, és mivel azokat csupán a használatba vevő fél tekinti érvényesnek magára nézve, a megszólított fél nem, ezért a két leírt csoport között egyenlőtlen viszonyt tételeznek. Koselleck szerint az aszimmetrikus ellenfogalmak egyféle állandóan jelenlévő szemantikai strukturáló elvként figyelhetők meg a történelemben. Változhat a forma, amit öltenek, valamint a szemantikai szerkezet, ám az alapstruktúra változatlan.

Umberto Eco *Ellenséget alkotni* című esszéje annak a kulturális paradigmának a történetét vizsgálja, amely egy közösség önértelmezésének elengedhetetlen velejárójaként tekint a mindenkori ellenségre. „Az ellenség nemcsak arra jó, hogy saját identitásunkat meghatározzuk vele szemben, hanem arra is, hogy olyan akadályt képezzon, amellyel szemben felvonultathatjuk saját értékrendszerünket, s vele szembeszállva felmutathatjuk saját erényünket. Amikor tehát épp nincs kéznél ellenség, magunknak kell teremtenünk egyet” (Eco 2011: 8). A korábban a *lista mámorát* kötetben érzékeltető író példatárát állít össze a mindenkori ellenségkép elemeiből: az ellenség rút, bűzhödött, idegen szokásai vannak, alsóbb osztályhoz tartozik, és ide sorolható a boszorkányként látott nő is. A fenyegetőnek beállított idegennel szemben érzett irigység is nagy szerepet játszik az iránta táplált gyűlölet fenntartásában. Eco kultúrtörténeti esszéjében felsorakoztatott példák újra felbukkannak *A prágai temető* című regényében, az általa minden szépirodalmi alkotásában alkalmazott transztextualitás valamelyik formájában: idézetként, utalásként, parafrázisként.

<sup>1</sup> A témával bővebben foglalkoztam *A Másság és az ideológiák labirintusa. Elmélet és gyakorlat, fikció és valóság* Umberto Eco két művében (*A prágai temető*, *Ellenséget alkotni*) című tanulmányban. In: Bányai Éva szerk. (2015) *Átmenetdiskurzusok. Irodalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*. Bukarest–Sepsiszentgyörgy – Kolozsvár, RHT Kiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület, 148-155. Egyes gondolatait megismétlem. T.Zs.

A modern kor, mint Craig Calhoun megjegyezte, „megszilárdította az egyéni és kategorikus identitásokat, valamint az önazonosság megerősítésére tett erőfeszítéseket”, miközben olyan változásokat is hozott, amelyek „az identitások kialakítását és elismerését problematikusá tették” (Calhoun 1997: 99). Az identitásképzés hatékony módszere az ellenségkép-teremtés. A par excellence ellenség az idegen. Figurájának megalkotásakor a kiindulópont: „Az ellenség *másféle*, mint mi, és olyan szokásokat követ, amelyek nem a mi szokásaink” (Eco 2011: 11).

Az idegen hétköznapi értelemben véve a számunkra ismeretlen, a nem anyakultúránkhoz tartozó személyeket, eszméket, dolgokat jelöli. Az idegenség kifejezhet faji, vallási, fizikai, kulturális, nyelvi távolságot. Fokozatai vannak, amit a megnevezések konnotációja is sugall a semleges *ismeretlen*től a viszolygást keltő *idegenen* át a fenyegetést hordozó *vadidegenig*. Az idegenek csoportjának tagjait (a Másikat) nemcsak hogy hajlamosak vagyunk kevésbé kíváncsian tulajdonosságokkal felruházni, de ugyanakkor homogénebbnek is látjuk ezt a csoportot. Ennek eredményeképpen pedig azt is hisszük, hogy a legtöbb idegen csoporttag osztja az általunk ismert idegen tagok jellemvonásait, és emiatt a csoport-szintű sztereotípiák minden egyes csoporttagra is érvényesek.<sup>2</sup>

A saját csoport értékrendszere, ideológiája és céljai mindig befolyásolják a külső csoportokról szerzett információkat. Létrehozásának folyamatára utal Waldens, akinek meghatározása szerint „az idegen egy egyidejű behatárolás és kirekesztés eredménye.”<sup>3</sup> Adott kultúrában minden idegen, ami nem igazodik a kulturális sémához, ami furcsa, zavarba ejtő, különös és nem megszokott. Frank-Olaf Radke *Az idegenség konstrukciója a multikulturalizmus diskurzusában* című írásában úgy vélekedik, hogy „az idegent csak mi tesszük idegenné azáltal, hogy specifikus viszonyt alakítunk ki vele” (Radke 1993: 44).

A Mi és a Mások elhatárolása, úgy tűnik, a személyes és kollektív identitás kialakulásának elengedhetetlen mozzanata. „A nemzeti identitás én-rendszerünknek az az összetevője, amely a nemzeti-etnikai csoporthoz (kategóriához) tartozás tudatából és élményéből származik – ennek minden értékelő és érzelmi mozzanatával, valamint viselkedési diszpozíciójával egyetemben” (Pataki 1997: 519) – írja a szociálpszichológus. Megszilárdításához nagyban hozzájárul az idegennek a percepciója. Jan Assmann arra figyelmeztet, hogy a kollektív identitás egyrészt fikció és metafora, másrészt ez az identitás fel is adható. „Ezzel szemben az Én- azonosság hasonló kiüresedése, meggyengülése vagy csorbulása patológiikus következményekkel jár” (Assmann 1999: 132).

2 Lásd ehhez: Hunyadi György (1996) *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest, Akadémiai Kiadó

3 Idézi Corinna Albrecht Idegen. In: Manfred Beller, Joep Leerssen szerk. (2014) *Imagológia. A nemzeti karakterek kulturális konstrukciói és irodalmi reprezentációi*. ford. Ajtony Zsuzsanna, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, Scientia Kiadó, 191.

## Az összeesküvés-elméletek Krúdy és Umberto Eco műveiben

Umberto Eco első regénye, *A rózsza neve* (1980) a detektívtörténetek sémáját követi. Az 1988-as *A Foucault inga* intellektuális játék formájában elbeszélte történetének három főszereplője számtalan ezoterikus témájú, összeesküvés-elméletekről szóló kézirat átolvasása után egy hasonló témájú sorozat kiadása mellett dönt. Szórakozásképpen olyan vallási, társadalmi csoportok között teremtenek kapcsolatot, amelyek körül külön-külön is sok mendemonda kering: szabadkőműves-ség, templomosok, kabbalisták, alkimisták, rózsakeresztesek. Az általuk kitalált, nagybetűs Tervbe beépítik a szerzők által írottakat és valós irodalmi, történelmi források tartalmát. „Eco ebben a regényben meg is adja a jó összeesküvés-elmélet receptjét: a fogalmak *analógiásan* kapcsolódnak össze. Azt azonban nem lehet eldönteni, hogy egy analógia jó vagy rossz, mivel – bizonyos mértékig – minden összefügg mindennel. Ha a végén összeér, akkor a kapcsolat jól működik” (Szeverényi 2014: 117). És az összeesküvés-elméletek szempontjából nagyon is lényeges dolog, ami az író utolsó előtti regényében is elhangzik: nem kell, hogy a kapcsolatok eredetiek legyenek. „Sőt, az a jó, ha már ismertek, már korábban mások létrehozták őket. Elég annyi, hogy a kereszteszédés igaznak tűnik, mivel ezek a kapcsolatok nyilvánvalóak.” – olvashatjuk ugyanott Szeverényi Sándortól a manapság divatos történelmi thrillerek egyik forrása kapcsán.

Eco regényének, a 2012-es *A prágai temető* címűnek egyes szám első személyű narrátora betekintést enged gondolati- és érzelmvilágába, így az olvasó közelebb érzi őt magához. Csakhogy a hamisító, kém és gyilkos Simone Simonini már az első oldalakon olyan kijelentéseket tesz, olyan visszataszítóan gyűlölködő, hogy az eleve kizár minden olvasói szimpátiát. „Ki vagyok én? [...] Kit szeretek? Nem jutnak szeretett arcok eszembe. [...] Kit gyűlölök? A zsidókat [...]. Ők a par excellence ateista nép. [...] Másan sem jár az eszük, mint ennek a világnak a meghódításán” (Eco 2012: 11). A kitalált hős – az olasz írótól megszokott séma szerint – valós dokumentumokat, történelmi eseményeket fűz egyetlen fiktív eseménylánra. „Simonini ott van az egységes Olaszországért harcoló Garibaldi mellett, kapcsolatba kerül a Dreyfus-üggyel, az orosz titkosszolgálattal, plagizálja Maurice Joly *A Cion bölcséinek jegyzőkönyvei* című uszító munkáját, gyűlöl és megvet mindenkit. Az olvasó néha úgy érzi, menthetetlenül elveszik ebben az adattengerben: a szabadkőművesek és a zsidók történelme, a 19. század Európájának közismert és idegen csengésű nevei keverednek és válnak bonyolult összeesküvések szöveveivé.” – írja a regényről a recenzens (Varga 2012. ápr.19.).

Krúdy regénye is dokumentumokat dolgoz fel, amikor rekonstruálja a tiszaszlári nyomozást és pert. Eredetisége nem a kitalált alak kalandjaiban, hanem a jellegzetes stílusban és az egyedi látásmódban rejlik. Eco *A prágai temető*ben az ellenségképzés, hamisítás, kémkedés iparszerűvé válását vizsgálja a 19. századi modernitásban, Krúdy viszont a népi babonák világát, a fantáziák, tudatlanság, fenyegetettség-érzés mechanizmusait tárja fel, ehhez társul a tudatos politikai manipuláció, az erőszakszervek embertelenségének bemutatása. Míg Eco ördögi hősének alantassága visszataszító, Krúdy alakjai jovialisak, vidékiességükben

sokkal emberibbek. Mindkét regényt mélyen átítatja az ironia, de a Krúdyét átszínezi a nyírségi életképeket átható nosztalgia is.

## A vérvád

Andrei Oișteanu a zsidókkal szemben a századok során megfogalmazott vádak sorában (istengyilkosság, szentgyilkosság, ikongyilkosság) a gyermekek megölésének vádját tekinti az antiszemita propaganda leghatásosabb eszközének. Csalhatatlan módja volt ez az ellenségnek tekintett idegen megrágalmazásának a második századi keresztényüldözések korában éppúgy, mint később az eretnekek elleni harcban. „Sietek hozzátenni, hogy bár a századok folyamán nem csupán zsidókat vádoltak rituális gyilkossággal, ennek a rágalomnak mégis ők voltak a legfőbb áldozatai. A zsidók által elkövetett gyermekgyilkosságok legendája volt a legerősebb, a legtovább (több mint nyolcszáz évig, a 12. század közepétől a 20. század közepéig) tartó, és a legszörnyűbb és legvéresebb következményekkel járó. A keresztény gyermekeket elraboló, barbár módon megölő, vérüket a kovásztalan kenyér készítéséhez vagy máshoz használó zsidókról szóló történetek valóságos tömegpszichózist teremtettek Európában. Ez a pszichózis hihetetlen csúcokra ragadtatta az antiszemitizmust, inkvizítori eljárásokat vont maga után, kivégzéseket, máglyahalálokat, de ugyanakkor egész zsidó közösségek kiirtását, illetve száműzését is” (Oișteanu 2005: 348).

Krúdy írói állásfoglalása a választott témával kapcsolatban nyíltan is megfogalmazódik például a perbe fogott zsidók védelmét szervező Heumann Ignác jellemzésekor: „Kevés az a szó, amellyel kortársai a tisztaeszlelő védelem 'spiritusz rektorának' mondják: lelke volt a hadjáratnak, amelyet a sötétség és butaság ellen vívott az emberiség az 1883-ik esztendőben. Nagy lélek, amelyet a sors a poros, ákácás Nyíregyházára helyezett, hogy a kellő percben helyén legyen, amikor az emberi felvilágosodottságot megint középkori éjszaka lepte meg” (Krúdy MEK, 230).

A metaforák, a pernek ugyanezt, a humánusot fenyegető jellegét érzékeltetik: „[...] a vérvád léggömbje, amelyet az egész világ figyelve mellett eresztettek a magasba annak léghajósai: mind messzibb ragadta a kormányosokat, és lassankint közönséges papírsárkánynak bizonyult a nagy hajszával útjára eresztett tünemény, amely, mint egy véres felhő, lebegett egy esztendő óta a világ feje felett” (Krúdy MEK, 231).

Ugyanolyan jól kiolvasható azonban Krúdy állásfoglalása az általa használt jelzőkből is: „Solymosi Eszternek élettörténete akkor kezdte érdekelni az embereket, mikor a lánykának nyoma veszett; igaz, hogy akkor aztán az egész földkerekségen róla beszéltek, mert az volt a *koholt* híre, hogy a zsidók vallási szertartás szempontjából a húsvéti laskához való liszthez vették a keresztény lányka véréét. [...] Ez a *hazug* híradás volt Solymosi Eszter haláláról, s ez a *kitalált* híradás állította meg az embernek a szívverését mindenütt a világon, ahol a szívek éreznek, az agyak gondolkoznak, hajadon leánykák növekednek.” (A kiemelések tőlem

származnak. T. Zs.) Hátborzongató jóslatként hat a logikusnak tűnő, mégis abszurd következtetés, az antiszemita logika embertelenségének a leleplezése: „Ha vallásuk azt követeli tőlük, hogy embert öljenek, mit lehet tenni a zsidók törvénye ellen? A vallásuk ötezer esztendő, azt megváltoztatni nem lehet. A vallás örökké tart, amíg zsidók járnak a földön. Az egyetlen megoldás, hogy ki kell irtani a világból a zsidókat, hogy vallásuk így önmagától elmúljon a földről.” (Krúdy MEK, 14)

## A falusi nép

Krúdy átfogó társadalmi freskót fest, benne a mítoszteremtő népi fantázia működésére is rámutat: „Ugyanekkor történt, hogy a kutyák ázni kezdtek Eszláron, mintha valaki után kutatnának a föld alatt. Máskor is áznak a falusi kutyák mindenféle gödröket, tavaszokint, amikor a föld alatti állatok, a vakondokok, ürgék, egerek, patkányok élete elkezdődik, de Eszláron valaki kisütötte azt a mesét, hogy Solymosi Eszter után ássák gödreiket a kutyák.” (Krúdy MEK, 29)

A falusiak és a betelepedett zsidók közötti kulturális különbségek rejtett felsőbbrendűség-érzést de kisebbségi frusztrációból származó irigységet is takarnak.

„Na, Scharf úr, még mindig nem került meg a leány! – mondták a parasztok a 'zsidó harangozónak', aki hideg pipaszárát szivogatta. A zsidó, bár napszámos-munkát is vállal, nem jár gatyában; még a legszegényebben is olyanféle nadrág van, amilyent urak hordanak. Azonkívül ritka az olyan zsidó, aki írni, olvasni ne tudna, igaz, hogy néha csak a maga betűivel, holott Szabolcsban az iskolaköteleseknek akkoriban csak tizenhárom százaléka járt iskolába. (Zoltán János alispáni jelentése 1882-ből.)” (Krúdy MEK, 29)

Az idegen szokások gerjesztette népi antiszemitizmus még csak csúfolódás és megalázás formáját ölti – ám ez a megnyilvánulás a *belső idegen* (szomszéd falusi, alszegi-felszegi magyar) hajszolásának szokásában is jelen van a népi gyakorlatban.

„A józan szabolcsi paraszt sokáig vagy talán sohasem akart hinni abban, hogy Solymosi Esztert az a zsidóság tette el láb alól, amelynek olyan balkezű templomszolgája van, mint 'Scharf úr'. A zsidók vallásának ceremóniáiban is inkább a mulatságosságot látta az eszlári parasztság. Nagy hecc az, amikor a zsidógyereknek a huncutkáját lenyírják a falusi gyerekek, de még nagyobb hecc a bolond Scharf úr bosszantása. De csak akkor lett teljes a Scharffal úzótt *heccelődés*, amikor a templomszolga gyereket kitanították a pajkos falusi lányok, hogyan csúfolja az apját a háta mögött. Ez a gyerek amolyan öt-hatesztendő forma zsidógyerek volt, amilyen van millió

a világon, de mégiscsak ez a földből alig kilátszó, csúnyaképzű kisgyerek volt az, aki a templomszolga szomszédságában lakó parasztlányok biztatására azt kezdte mondogatni, hogy Solymosi Esztert nemcsak megverte az apja, amikor a gyertyatartókat nem tette a maga helyére, hanem haragjában a torkát is elvágta.” (Krúdy MEK, 30)

A népi legendákat azonban szándékosan tovább szövi a politikai- ideológiai manipuláció: „Az első *modern legendákban*, amelyek feljegyezték a nevét a hitregékbe (az újságokba és egyéb papirosokra), Sójmosnak írják. Inkább is illett ez a név egy cselédleánykához, akiről nem tudódott ki, pedig kutatták, hogy látott-e álmában mézeskalács-huszárt valaha, ahogyan az első szerelem a falusi leánya szívében jelentkezni szokott. Volt-e szeretője? Mikor országos nevezetesség lett: akkor Solymosinak kezdik mondani a nevét, mert az akkoriban nagyon divatozó névmagyarosítás szabályai szerint: üdvösebb volt, hogy egy magyaros hangzatú név i betűvel vagy y-nal végződjék. A Sójmosból így lett Solymosi a hírlapírók nyelvén. *Később mindenki belenyugodott ebbe, mint annyi mindenbe, ami ezzel a névvel kapcsolatosan Magyarországon történt.*” (Krúdy MEK, 14)

A régi betyárvilág eltűnésére utalva Krúdy az erkölcsös keresztény- erkölcstelen zsidó sztereotípiát teszi nevetségessé. Az asszimilálódott zsidók a keresztények rabló szokásait tanulták el. „Tizáninnen a zsidók annyira összevegyültek már a keresztényekkel, hogy erkölcsüket utánozták. Mikor fogyatékán volt már a régi fajtabeli szegénylegény: egy-egy verekedésre hajlamos zsidó csapott fel betyárnak. Nem lehetett csak orgazdaságból megélni, az egykori orgazdák fiai elbetyárosodtak, miután élni kellett valahogy tovább is, miután a betyárokkal együtt az orgazdákat is kipusztította a vármegye.” (Krúdy MEK, 18)

Az irónia az írói fegyvertár leghatékonyabb eszköze. A bevezető előjáték első sorai az erkölcsi parancsokra emlékeztetnek, és finoman jelzik az események és értékek relatív jellegét.

„1883. augusztus 7-én, egy keddi napon két jelentőségteljes dolog történt a világon. Az egyik az, hogy Shapira angol régiségkereskedő a Tízparancsolatnak egy ismeretlen példányát állította ki Londonban; a másik nevezetesség az volt, hogy egy Scharf József nevű, negyvenegy esztendőös tizsaeszlári zsidó egyházi a miskolci vonattal a fővárosba érkezett fiával és feleségével. [...] Az újonnan felfedezett Tízparancsolat szövege nem sokban különbözött a régen ismert mózesi Tízparancsolatétól. Ezt sem nagyon tartották meg az emberek: valószínűleg az új Tízparancsolat se lesz nagyobb hatással a világra, még akkor se, ha a régiségkereskedő megkapná érte a tízmillió forintot, amit az angol múzeumtól kér.” (Krúdy MEK, 4)



## A városi népség

Nagyfokú malíciával és iróniával mutatja be Krúdy a tiszzaeszlári felmentő ítélet nyomán kitört budapesti antiszemita zavargásokat. A Scharf családot vendégül látó fogadó környékén randalírozó csőcseléket *lovagoknak* tituláló első fejezetben (A „Fehér Hattyú” lovagjai) nyíltan elítélő kifejezéseket olvashatunk: „Tehát a Kerepesi út ‘úri oldalán’, a Pannónia előtt álldogáltak a rendőrtisztek tehetetlenül a föld alól jött *sőpredékkel* szemben. Megismerhették a nők felhívására intézkedők között régi klienseiket, Poszpisl, a híres betörő bandájából való tagokat az ártatlanul üvöltő mesterlegény mellett, Spanga és Pitéli barátait a lóvasútról lesodródott finánc mellett, a régi ferencvárosi temetőből előkerült ‘hurkosokat’, akik a világitatlan utcákban még mindig dróttal való fojtogatás által szokták tehetlenné tenni a járókelőket és a napokban sztrájkolni kezdő péklegényeket” (Krúdy MEK, 8). A nyílt állásfoglalást színezi az ironikus utalások sora. „Itt küzdöttek a pesti péklegények, akik valamely rejtélyes okból vezércsapatai lettek a fővárosi tüntetéseknek. Igaz, hogy nem a pékeknek találták meg az Új Tízparancsolatot Palesztinában, aminthogy a régít sem nekik tervezte Mózes az Úristen tanácsára, de ebben az időben a pékek haragudtak leginkább zsidóvallású felebarátaikra” (Krúdy MEK, 8).

A latin *panem et circenses* szállóigére utal Krúdy malíciózus megállapítása „[...] A bolttal és kirakatával tehát olyan hamar végzett a *Fehér Hattyú látogatására érkezett közönség*, hogy még a közeli Zrínyi-kávéházban, a Múzeum körút sarkán se hallgatott el a cigányok muzsikája. Egészen más lett volna a helyzet, ha Poszpisl szabadságon van, akinek figyelmét bizonyára nem kerüli el az ékszerész Wertheim-szekrénye. *További mulattatásáról kellett gondoskodni a népnek*” (Krúdy MEK, 10). A különböző stílusregiszterek keverése ellenállhatatlanul komikus hatást kelt. „Egy bútorkereskedést fedeztek fel ugyancsak a Kerepesi úton, a Fehér Hattyú közelében. Az ilyen bútorkereskedést nem nagyon szokták őrizni, mert ritkaság, hogy ágyak, asztalok, székek *rablásához legyen hajlandósága* valakinek. A bútorkereskedés ajtaja valóban gyorsan engedett, és a *vállalkozók* a kanapékat, díványokat, szekrényeket, pohárszékeket kezdték az utcára rakosgatni, mintha valami hurcolkodás volna. Persze, a nem mindennapi és csak szállítómunkások által kultivált hurcolkodási munka nem volt mindenkinek ínyére, hamar *megunták tehát az ingyen napszámot*” (Krúdy MEK, 10).

## A vérvád kiötlői: a képviselő

A tiszzaeszlári földbirtokos, aki parlamenti felszólalásával teszi országos ügyé Solymosi Eszter eltűnésének esetét, kellemetlen kinézetű ember: „magános, kedvetlen, csalódott, koránhervadt férfiú” (Krúdy MEK, 30). A szereplő jellemzése indirekt módon, környezetének bemutatásával indul. „Az eszlári házikó kidőlt-bedőlt kőkerítéséről, mohos zsindelyfedeléről, télen-nyáron szolgáló zsalugáteréről nem volt nehéz kitalálni, hogy antiszemita ház; aminthogy újkapus, újonnan

cifrázott házakban csak a zsidók és barátaik laktak Szabolcsban. [...] Ónody Géza lakott ebben a házban, maga is sovány, kistermetű, harapós ember, akinek fakó macskabajszja, vörösés haja, fogyó holdhoz hasonló, sarlós arcéle, bőr macskanadrágja, éles fogai mögül rikácsoló hangja és kicsiny himlőhelyessége nem sok barátságosságot ígért az idegennek, aki erre a tájra vetődik. A kapubálványon egy nyomtatott tábla, amely akkoriban jött divatba istenhátamögötti hivatalokban, éppen úgy, mint egyes budapesti hivatalokban: 'Kutyáknak és zsidóknak tilos a belépés.' Valamely pesti kirándulásából hozta magával a kuriózumot Ónody Géza. Aztán mert megtetszett neki a nyomtatott tábla, kiszégezte az eszlári házára; hadd legyen min mulatni hében- korban erre vetődő barátainak. Nem, Ónody Géza házára senki se mondhatta volna, hogy zsidó ház, amint begyepesedett, nádas, álmos, dologtalan udvarába benézett" (Krúdy MEK, 16-17). A balzaci módon kintről beljebb haladó tekintet tovább árnyalja a tipikus, lecsúszott dzsentri figura társadalmi státusának képét. „Ónody Géza házában csupa olyan bútor volt, amelyről már messziről látszott, hogy sokszor szerepelt végrehajtók jegyzőkönyvében. A régi Magyarországon meg lehetett ismerni alakjukról, formájukról, kopottságukról, *mázukról* ezeket a bútorokat, amelyeket a végrehajtók sokszor kihordattak az udvar közepére, majd a dobos megütötte felettük hangszerét, a végrehajtó megkérdezte: ki ad többet értük, aztán a bútorok valamely végzetnél fogva visszaköltöztek régi helyükre" (Krúdy MEK, 34). A leírásból felsejlik a lecsúszott úri osztály és a polgárosodó zsidóság közötti gazdasági ellentét is. A műveletlenség és szellemi tunyaság ugyanakkor indokolatlan göggel jár együtt. Ezt pellengérez ki Krúdy Ónody hanghordozásának bemutatásakor. „Elmondjuk, hogy miképpen látta Ónody Géza a gyilkosságot, amikor arra került a sor, hogy erről a 'sajnálatos eseményről' beszéljen, amint a régi országgyűlési követek választékosságával hozzászólt a tapétán lévő témához. A sivító, bántó gyermekhang után szólaljon meg Ónody Géza kissé raccsoló orrhangja is, amely hang a régi Magyarországon szokás volt azoknál, akik a közéleti vagy katonai pályán vitték valamire, vagy vinni akarták még valamire a minisztériumban, a kaszinóban, a társadalomban. Sokunknak csak az affektáló hangja maradt meg az ősi javakból, ezt lehetőleg fenntartottuk, miután egymástól könnyebben megtanultuk, mint az idegen nyelveket az iskolában. 'Párászt' vagy 'zsidau', 'zsidaj' és hasonló szavak inkább pászoltak öblös nyelvérzékünkhöz, mint a trombitáló francia nyelv vagy a nyálas angol nyelv" (Krúdy MEK, 30).

A zsidókhöz fűződő felemás viszony ugyanakkor szemléletes epizódban jelenik meg az Andrei Oișteanu által is elemzett szép zsidónő sztereotípiájának megjelenésével. Ónody, miközben antiszemita mozgalmat szervez, titokban egy zsidó lányba szerelmes.

„Ónody Géza, Eszlárt elhagyván, kétkerekű talyigáján az országúti csárdába igyekezett, amely ott van Nyíregyháza és Kalló között, és benne mindig egy nagyszakállú zsidó a kocsmáros. A gazda változhat, de a szakáll soha. Kell annak lengeni a csárdás állán, mint a gyaluforgácsnak a padlásablakból. Mind a két jelvényre szükség van,

hogya a csárda jó menetele biztosíttassék. A két csárdáslány, aki titkosan vonzotta e helyre Ónodyt, szemérmes, rejtőzködő vendég előtt csak közömbös orcával mutatkozó két zsidólány, akinek hangját se hallani, szemét se látni, legfeljebb színes szoknyája villog olyan férfi emlékezetében, amilyen férfi Ónody Géza is volt, aki hihetetlenül: olyan nőket rakott el az emlékezetébe, akiket más férfiak a kocsi szállítás után elfelejteni szoktak. Az egyik csárdáslányt Esztellának hívták, mint valami vándorkomédiásnét. S ki adta neki ezt a nevet? Akárki... rajta maradt kondor, éjsötét fürtű fején, amely dúsabb volt, mint a fekete bárányé. Esztellának mondták torkából csengő forrásként buggyanó hangját, amely úgy hangzott néha, mintha aranyüvegből ezüstpohárba öntene, kotyogtatva aranybort. Esztellának mondták a bogárszemét, amely olyan piros is volt, mint egy pejcsikóé, és nedves volt a legszárazabb éjszakán is. 'Megállj!' – mondta Ónody Géza, amikor ezt a lüktető szemet nézte. Bele kell írnom a nevemet, hogy sohase felejtél el, még a lakodalmaid napján se, amikor majd sátor alatt táncolsz egy görbelábú zsidólegénnyel, akit vén apád bankóért vett a Tiszántúl. Ez volt a vágya Ónody Gézának, és mozgott az ínyje, a két pofacsontja, mint a Nyírben szokott a szerelmes embereké, amikor Esztellára gondolt. Neki életcél volt az a leány, aki más szemében talán csak egy boglyas, lompos zsidólány lett volna" (Krúdy MEK, 129).

A zsánerekép, anekdotázás, szójátékok rejtik a lesújtó igazságot: azon a vidéken, ahol az utak hiánya miatt az esztendő tíz hónapjában nem tanácsos utazni, a képviselők semmit sem tesznek az őket megválasztókért, a korteskedés csak időtöltő szórakozás.

„Ónody Gézának nem volt kedve az újságokban szerepelni. A választói nem azért adták kezébe a mandátumot, hogy az újságban írjanak róla, hanem azért, mert ő volt a legkülönb ember Lökön, Dadán, Dobon, Eszláron és más helyeken itt a Tisza mentén. (Akit Tiszalökön ki nem löktek: azt Tiszadobon kidobták, tartja egy régi mondás, de az már nagyon régen volt.) Ha bolondot kell mondani: ott van Károlyi Gábor gróf, ha okoskodni kell, arra itt van Apponyi Albert vagy Irányi, akiben Kossuth apánk is megbízott. A szabolcsi követek ott húzódtak meg a függetlenségi párt padján egymás mellett az országházban, és nem sokat beszéltek. Megjelenésükkel dokumentálták függetlenségi érzelmeiket, mindig a kormány ellen szavaztak, védelmezték a népet a katonaszedés, az adó ellen. De újságban szerepelni nem egészen úriemberhez való. (Azt mondják, hogy Ónody Géza fiatalember korában testőrtiszt szeretett volna lenni a bécsi udvarnál. Voltak ilyen ambíciók az elszegényedett nemesifjúság körében. De Ónody Géza nem ütötte meg azt a mértéket, amelyet a testőrtisztoktól megkívántak. Egy

centiméterrel volt rövidebb a kelleténél. Ekkor ment el kedve Ónody Gézának az élettől.)” (Krúdy MEK, 32)

### Az újságíró

Frusztrált, műveletlen, első megjelenésében nevetséges alak. „A kocsis mellett, bár ez hivatalosan tiltott dolog volt: egy kistermetű, magyarruhás, szakállas férfiú foglalt helyet, akinek kezében majdnem olyan hosszúnyelű fokos volt, mint amilyen ő maga. A szakállas törpe méltóságteljesen szállott le a bakról, és Ónody Géza láttára fokosát tisztelegve emelte árvalányhajás, kerek, úgynevezett Kossuth-kalapjához, amilyen kalapot akkoriban a függetlenségi eszme hívei, az iparosok, középosztálybeli ‘kisbirtokos’-nak nevezett, félig-úr emberek viseltek. – Éppen a nagyságos képviselő urat keresem. Én Mikecz Jóska lap-szerkesztő vagyok.” (Krúdy MEK, 31) Mindenki csak Puczér Jóska gúnynéven ismeri a korteskedésből, botránykeltésből élő alakot. A gúnynév eredetéről egy anekdota számol be.

„Követválasztás volt azon a vidéken, és az országúti csárdában megnyomtak az ellenpárt emberei. Tudomásomra adták, hogy elkövetkezett az utolsó óráim, felakasztanak az akácfára, amint azt már más-kor is megtették Szabolcsban. Levetkőztettek ingre és gatyára, és valaki kötélért ment az istállóba. Ezalatt találtam a házban egy ablakot, amelyen nem volt vasrács, mint a többiekén. Nem sokat gondolkoztam, hanem ahogy voltam, kiugrottam az ablakon, és elfutottam, annál is inkább, mert Nyíregyházától kergettek lóháton, szekéren, gyalog. Ekkor neveztek el Puczér Jóskának, a ruhátlanságom miatt. Más emberrel is megesett az ilyesmi politikai nézeteltérések miatt. Nem én vagyok az egyetlen ember Magyarországon, aki a politika áldozata.” (Krúdy MEK, 35) A városból jött hírlapíró fel is világosítja a helyi nemest: „Nyíregyházán már mindenki tudja, hogy a zsidók tették el láb alól Solymosi Esztert, csak éppen ön nem tudná?” (Krúdy MEK, 34)

### A csendbiztos

Portróját ugyancsak irónia színezi át. Vallatáskor szándékosan rosszul beszél magyarul, mert „úgy kell imponálni a parasztnak.” Belső monológja leleplező.

„Nem bánja, ha ráfogják, hogy gyűszűt szokott alkalmazni a valatásnál, amely gyűszű rendszerint igen szűk nyílású, de mégis rákerül a legvastagabb ujj begyére is a kihallgatás közben. Azt sem bánja, hogy az ellenségei azt híresztelik róla, hogy csak a mezítlábas

embereket túri meg maga előtt, akiknek a talpát megütögeti, hogy nagyobb rend legyen a világon. Csak azt az egyet kéri még az élettől, hogy az eszlári lány előkerítését bízzák rá. Ha valaki előteremti azt a szegény lányt, azt nem nevezhetik másként, mint Vay György csendbiztosnak, mert bár fegyelmi vizsgálat alatt van, tehát csak 'privát passzióból', annyi szálát összeszedett már a nyomozásból, hogy ha nekiindul egy nap a pandúrokkal csak úgy szórmentében is a vizsgálatnak, anélkül, hogy valamely nagyobb kunasztot kellene csinálni, kideríti a dolgot, és a tetteseket vasraverve kíséri Nyíregyházára, különben ne legyen többé Vay Gyurka a neve." (Kúdy MEK, 41)

### Az ideológus

Ónody Zizát személyes bosszúvágy vezérli: apja kezeséget vállalt egy váltót aláíró barátjáért, s emiatt elveszett, a zsidó uzsorásnak jutott a családi birtok. Valóságos házi sárkány, amint az anekdotikus betét is jelzi.

„Zathureczky Gyula Tisza-párti ember volt, ha ugyan erről nyilatkozhatott; míg felesége, Ónody Ziza a függetlenségi eszmékért hevült, és ezt házaselete alatt kivétel nélkül mindennap hangsúlyozta. Néha olyan meggyőződéssel, hogy a Tisza Kálmán hívének, egyébként úriember férjének, Zathureczky Gyulának kénytelenségéből az ágy alá kellett menekülni, ha komolyabb összeütközéseket el akar kerülni a feleségével, aki máskülönben kifogástalan, bájos, művelt, mint abban az időben mondták: 'széplelkű' úrnő volt." (Kúdy MEK, 49)

Az asszony heves agitálására hiába mondja józan férje: „- Remélem, hogy a Rothschildékat nem keverték valamely rituális gyilkosságba?“, mégiscsak hallgatnia kell az unszolásra. (Kúdy MEK, 50)

„Hát az volna most a teendő, hogy ezeknek az eszláriaknak a dolgában éppen az öreg Kállay Andrást kellene felkeresni valakinek. Ez a valaki ön volna, Zathureczky, miután magam, asszony létemre nem mehetek. Elmondaná András úrnak, hogy itt van az idő, amikor egész Eszlárt meg lehetne szabadítani a zsidóságtól” (Kúdy MEK, 54).

Természetesen az egész világot megszabadítaná, ha tehetné. „Burger Jéri is benne van a kártyapakliban, Rothschild is benne van a kulimászbán, ha igaz, amit én hallottam, hogy a zsidóknak a vallásuk rendeli, hogy keresztény szűznek a vérének vegyék, amikor a húsvétjuk közeledik – mondta maga elé Zathureczkyné Ónody Ziza, mintha ezt olvasta volna ki a 'passziánszból'” (Kúdy MEK, 58).

## A tiszzaeszlári eset Krúdy értelmezésében

Félelemből, homályos ismeretekből, a nép teremtő képzetéből keletkező modern mítosz, melyet kihasználnak a politikai és gazdasági érdekek és hatalmi ambíciók mentén, manipulálnak, kirakatperré szélesítenek. Az összeesküvés-elméletek mindig valamilyen tapasztalati valóságra alapoznak. Esetünkben ilyen a sakterválasztásra érkezett idegen zsidók jelenléte a faluban Eszter eltűnésekor, valamint a per felmentő ítélete után hangoztatott azon nézet, hogy Rotschild aranya mozgatja a hatalmon lévőköt, szintén nem volt teljesen alaptalan feltételezés.

Az írói állásfoglalás a témaválasztáson túl a stílusban ragadható meg. Az irodalomtudós számára nem annyira a *miről*, hanem a *miért* és még inkább a *hogyan* az izgalmas kutatási téma, illetve – egyetértve Ajtony Zsuzsanna álláspontjával –, hogy az adott író miképpen viszonyul (elfogadja, elutasítja az adott korban az ábrázolt etnikumról kialakított képet). „Vajon a mű mennyire aknázza ki ezt a képet és ezzel milyen hatást vált ki a befogadóban (ideologikus vagy komikus hatást, vagy épp esztétikai élményt).” (Ajtony 2011: 31)

Szauder József Krúdy utolsó alkotói korszakát jellemezve megállapítja, hogy abban uralkodóvá válik az életkép, és ennek legfontosabb eleme, hogy benne kettősségek találkoznak: vidék és város, múlt és jelen, a különö módon egyedi és az emberi-nembeli. Pethő József Krúdy nyírségi életképeit számba vevő tanulmányában az író prózavilágára oly jellemző műfaj szerepét abban látja, hogy „[...] az életkép lehetőséget ad az elbeszélői nézőpont megkettőződésére, azaz az elbeszélő nézőpontja hol belső, hol pedig külső, jelentkezik emellett az általánosító megfigyelő és az elégikus visszaemlékező kettőssége is.” (Pethő 2010: 62)

Érdekes adalék lehet, hogy a per védőjeként elhíresült Eötvös Károly útinaplót, emlékiratot írt, méghozzá olyan stílusban, amit Krúdy szívesen imitált. Németh G. Béla hívja fel rá a figyelmet, hogy az ügyvéd-író *Utazás a Balaton körül* című kétkötetes munkáját átszövő nosztalgia az epika orális, élőszóban átöröklött fajtájához kapcsolódik. „Az aetas aurea aranyát Eötvösnél világnak családias melegése, személyes közelsége, elsősorban otthonossága teszi.” (Németh 1985: 212) Mindezek a jellegzetességek visszatérnek Krúdy huszadik század eleji alkotásaiban is. Stílromantikus, ábrándos, szecessziósan kacskaringózó mondatai gyakran eltakarják írásainak alapvető vonását, amely az irónia. A kortárs kritikusok egyik-másika, például Mohácsi Jenő már 1918-ban felhívta erre a figyelmet. „Krúdy irálya, Krúdy alakjai, Krúdy csattanónélküli cselekményei: mindez irónia.”<sup>4</sup>

Még egy árulkodó részletet idézzünk meg ennek igazolására. Eszter családnevét rosszul terjesztik, a faluban felbukkant vándor zsidó nevét nem lehet megtudni, de Ónody kutyájáét igen! És ehhez kapcsolódik a világtörténeti távlat azt sugallva, hogy az emberek sorsa eltörpülni látszik a kutyáé mellett.

„Mi van azzal a zsidóval, aki a kutyámat megütötte? – kérdezte Ónody Géza, amikor néhány nap múlva megint a postaházba ment a falu végéről az újságjáiért, leveleiért. (Falun lakó úriembernek ez is

4 Idézi Pethő 2012: 64.

a multságai közé tartozik.) Az a bizonyos fekete korcsvizsla, amely Bizsu névre hallgatott, ott sompolygott alattomosan Ónody Géza lábszárvédői mögött, mintha még mindig figyelmeztetni akarná gazdáját az igazságtalanságra, amely vele néhány nap előtt megesett. Van olyan kutya, amelynek végzetes szerepe szokott lenni. Csak Bismarck, a 'Vaskancellár' kutyájára kell gondolnunk, amely nélkül a gazdája egy lépést sem tett, mióta a franciáktól elragadta Elzászt és Lotaringiát" (Krúdy MEK, 28).

Ezt az egyedi iróniát színezi tehát az a sajátos, nosztalgikus hang, amely a befejezésben is megszólal. „Mint egy rossz álom, múltott el a földről a tiszaszlári vérvád emléke. Felébredtünk, megdörzsöltük a szemünket, hogy a pokolbeli látományok elmúljanak tekintetünk elől. Nagy felszabadulása volt az a lelkiismeretnek, hogy sehol remegve nem szenved senki az igazságtalanság miatt, amelyet majdnem véghezvittek. Ma már nagyrészüket a temetőben oszlik az eszlári pör hőseinek. Ők most már valamennyien tudják, hová lett Solymosi Eszter, aki vörös csíkos köténykéjéből egykor titkok homokját szórta a világra" (Krúdy MEK, 279).

## Felhasznált irodalom

- Ajtony Zsuzsanna (2011) A nemzeti sztereotípiák – a gondolkodás segítői vagy gátjai? In: Tapodi Zsuzsa – Pap Levente szerk. *Tükörben. Imagológiai tanulmányok*. Kolozsvár, Scientia.
- Albrecht, Corinna (2014) Idegen. In: Beller, Manfred – Leerssen, Joep szerk. *Imagológia. A nemzeti karakterek kulturális konstrukciói és irodalmi reprezentációi*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, Scientia Kiadó, 191-194.
- Assmann, Jan (1999) *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz
- Calhoun, Craig (1997) Társadalomelmélet és identitáspolitikák. In: Zentai Violetta szerk. *Politikai antropológia*. Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium.
- Eco, Umberto (2011) Ellenséget alkotni. In: Uő., *Ellenséget alkotni és más alkalmi írások*. Budapest, Európa, 8-35.
- Eco, Umberto (2012) *A prágai temető*. Budapest, Európa
- Koselleck, Reinhart (1997) *Aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, József Műhely Kiadó
- Krúdy Gyula (1931) *A tiszaszlári Solymosi Eszter*. MEK <http://mek.oszk.hu/12500/12542/>
- Németh G. Béla (1985) Egy vidékies „aetas aurea” múzeumának óre: Eötvös Károly. In: Uő. *Századutóról- századelőről. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, Magvető, 203- 220.
- Oișteanu, Andrei (2005) *A képzeletbeli zsidó a román és a kelet-közép-európai kultúrában. Imagológiai tanulmány*. Kolozsvár, Kriterion

- Pataki Ferenc (1997) Identitás – személyiség – társadalom. In: Lengyel Zsuzsanna szerk. *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris, 512-531.
- Pethő József (2010) Nyírségi életképek Krúdy műveiben. In: Cs. Jónás Erzsébet–Pethő József szerk. *Százéves századelő. Bölcsészeti- és társadalomtudományi tanulmányok*. Nyíregyháza, Bessenyei Könyvkiadó, 59-73.
- Pethő József (2012) Megkésett romantikus vagy modern író? Krúdy és a romantika. In: Cs. Jónás Erzsébet–Pethő József szerk. *Romantika tegnap és ma. Bölcsészettudományi és művészeti tanulmányok*. Nyíregyháza, Bessenyei Könyvkiadó, 55-67.
- Radtke, Frank-Olaf (1977) Az idegenség konstrukciója a multikulturalizmus diskurzusában. In: Feischmidt Margit szerk. *Multikulturalizmus*. Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 39-46.
- Szauer József (1960/1980) Szindbád megtérésétől a Purgatóriumig. In: Uő. *Tavaszi és őszi utazások*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 124-169.
- Szeverényi Sándor (2014) A nemzeti oktató ponyva nyomában. In: Povedák István, Szilárdi Réka szerk. *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság multidiszciplináris vizsgálata*. Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 115-128.
- Varga Betti (2012) Az ostobaság burjánzik. Umberto Eco új regénye. *Kötve –fűzve*, ápr.19. <http://www.kotvefuzve.postr.hu/az-ostobasag-szabad-burjanzasa-umberto-eco-uj-regenye>.